

Vértés Edit:
Szibériai nyelvrokaink hitvilága.

Tankönyvkiadó. Budapest 1990. 404 oldal.

Bán Aladárnak 1908-ban megjelent műve (A finnugor népek pogány istentisztelete) óta ez az első, magyar nyelvű, az uráli népek egy részének, obi-ugoroknak és szamojédoknak a hitvilágával foglalkozó monográfia. Tanulmányok, tanulmánykötetek eddig is jelentek meg magyar és külföldi szerzők tollából, de Vértés Edit vállalkozott először ilyen nagyszabású összegzésre. A kiadvány egyetemi tankönyv, tehát elsősorban a magyar, a néprajz és a finnugor szakos hallgatók fogják használni, de nyilvánvalóan igényt tarthat a művelt nagyközönség érdeklődésére is. S nagy szükség is van rá, hogy a finnugorság és a mitológia iránti érdeklődést magas színvonalú, szakszerű művek elégítsék ki.

Az obi-ugor és a szamojéd mitológia irodalma áttekinthetetlenül bőséges. A kutatást három korszakra lehet osztani. Az első korszak a kezdetektől a 19. század végéig tart. Az információk utazóktól, később a Szibéria meghódításában és a hittérítésben részt vevő hivatalnokoktól, papoktól valók. Ezek az adatok nem megbízhatók, mert másod-, harmadkézből származnak, sok bennük az ismeretek hiányából adódó félreértés.

A szervezett, tudományos igényű gyűjtőmunka a századfordulón indult meg finn és magyar tudósok közreműködésével. A gyűjtők nyelvészek voltak, de megértették, hogy a nyelvi anyag elválaszthatatlan néprajzi összefüggéseitől, a nyelv legszebben a folklórban nyilvánul meg, így az adatközlőktől folklorisztikailag is felbecsülhetetlen értékű anyagot jegyeztek le. Ezt a korszakot fémjelzi Karjalainen, Paasonen, Munkácsi, Pápay, Kannisto, Lehtisalo, Kai Donner neve.

Az októberi forradalom a szibériakutatásban is fordulatot hozott. Szibéria zárt terület lett, külföldi kutatók nem vehettek részt terepmunkán. Differenciálódott a tudomány, a nyelvészet és a folklorisztika elkülönült egymástól. A szovjet kutatók a nyelv iránti érdeklődés nélkül, oroszul gyűjtötték néprajzi adataikat. Kivétel persze akadt, mint például Csernyecov. A szovjetunióbeli kiadványokat nehéz volt beszerezni, a kapcsolattartás is akadályokba ütközött. A szovjet mitológiai kutatási eredmények nemzetközi megismeretéseért sokat tettek többek között Diószegi Vilmos, majd részben az ő munkáját folytatva Hoppál Mihály.

Talán nem merész állítás, hogy a kilencvenes években ismét új korszak kezdődik. Újból megnyílt a terepmunka lehetősége, s annak a perspektívája, hogy a nyelvi néprajzi gyűjtés része lehet a szibériai népek tudatosulási, önszerveződési folyamatának.

Ez a három — voltaképpen négy — korszak nem különíthető el élesen egymástól. Mindegyik korszakban található valaki, aki inkább egy előző vagy következő nemzedékbe illene. Ilyenek Reguly és Castrén, az úttörők, ilyen Patkanov, aki bár hivatalnok volt, mégis meglepő szakértelemmel tárgyalt nyelvészeti és néprajzi kérdéseket, vagy Steinitz, aki a harmincas években úgy tudott gyűjteni Szibériában, mint elődei a századfordulón. Ugyanakkor a századfordulón gyűjtött anyag nagy része hagyatékban maradt, kiadása máig sem fejeződött be, így tudományos hatását is csak lassan tudta kifejteni. A legújabb korszak ideális kutatója pedig, Schmidt Éva, húsz évvel megelőzte korát. Ő már a hetvenes években kész lett volna arra, hogy magas szintű nyelvi, nyelvészeti, néprajzi ismeretek birtokában, a helybéliekkel együttműködve sikeres gyűjtőmunkát folytasson, de erre igazán csak most adódik lehetősége.

Ilyen hatalmas és szerteágazó irodalom szükségszerűvé teszi a válogatást. Vértés Editnek anyagát ésszerű határok közé kellett szorítania. Magától adódik a lehetőség, hogy azt a korszakot válassza, melyhez nyelvészeti munkássága is kötődik. Mint Karjalainen és Paasonen, újabban pedig Pápay hagyatékának gondozója, a századforduló tudományos irodalmában érzi magát leginkább otthon. Könyve tehát a századforduló és a századelő nagy gyűjtői által írt mitológiai összefoglalásokon alapul, másrészt pedig magukon a folklór szövegeken. Az obi-ugor mitológia tárgyalásakor fő forrásai Karjalainen, Kannisto és

Munkácsi művei (K.F. Karjalainen, Jugralaisten uskonto. Suomen suvun uskonnot III. Porvoo 1918. 601.; németül: Die Religion der Jugra-Völker I–III. FFC 41, 44, 63. Helsinki 1921, 1922, 1927; A. Kannisto–E.A. Virtanen–M. Liimola, Materialien zur Mythologie der Wogulen. MSFOu. 113. Helsinki 1958; Munkácsi Bernát, Vogul népköltési gyűjtemény I–IV. Budapest 1892–1921.) A szamojéd mitológia ismertetésekor pedig főleg T. Lehtisalo művére támaszkodik (Mythologie der Jurak-Samojeden. MSFOu. 53. Helsinki 1924.) Ahogyan a bőséges irodalomjegyzék és a lapalji utalások mutatják, több ezer oldalnyi szakirodalom és népköltészeti anyag ismerete áll a mű háttérében.

A könyv két nagy részre oszlik. Az első rész (5–222) a hitvilág bemutatása a források alapján, a második rész pedig (223–334) mitikus tartalmú szemelvényeket közöl a vogul, az osztják és a nyenyec népköltészetből. Ezt követi 32 oldalon 98 ábra, majd a rövidítések, irodalomjegyzék, név- és tárgymutató (335–398), mely utóbbi mintegy 4500 címszavával a szibériai hitvilág lexikonává emeli a művet. A könyvben való eligazodást a részletes tartalomjegyzék is segíti (399–404). A szerző a mitológiát a következő nagy fejezetekre osztva tárgyalja: Istenek, szellemek, bálványok (19–92), Teremtés, keletkezés (93–113), Az ember és viszonya a világ jelenségeihez (115–169), Egyéb élőlények (171–186), A sámán (187–220), Összefoglalás (221–222). A jelenségeket — nagyon bölcsen — nem elemzi, s valamiféle ősoibi-ugor vagy finnugor hitvilág rekonstruálására sem vállalkozik. Ha nyilvánvaló az átvétel pl. a pravoszláv vallásból, azt megemlíti. Jól rendszerezett, példásan dokumentált adattárat kap tehát az olvasó. A szerző csak ritkán vállalkozik arra, hogy forrásait korrigálja. Valószínűtlennek tartja például Munkácsinak azon állítását, mely szerint a Világügyelő férfi azonos lenne a Napistennel (61).

Könyve második részében magyar műfordításban eddig még meg nem jelent regéket, mondákat, sámándalokat, áldozati imákat, medveünnepi színjátékokat közöl a szerző, gyarapítva a már eddig is öröndetesen bőséges népköltészeti anyagot. A vogul szövegek Munkácsi, Kálmán Béla és Kannisto kiadványaiból valók. A Vogul népköltési gyűjteményből öt szöveg szerepel, kettő közülük Reguly gyűjtése. Kálmán Béla Wogulische Texte mit einem Glossar című művéből (Budapest 1976) egy mesét vett át, a többi huszonnégy szöveg pedig a Kannisto–Liimola Wogulische Volksdichtung különböző kötetéből való (MSFOu. 101, 109, 114, 116). Az osztják népköltészetet a Karjalainen gyűjtötte déli nyelvjárású áldozati imák képviselik, valamint két déli hősenek, az egyik Paasonen, a másik Patkanov gyűjtéséből és egy-egy rövid északi mese Steinitztól és Ahlqvisttól. A nyenyec népköltészet forrása Lehtisalo vaskos kötete (Juraksamojedische Volksdichtung. MSFOu. 90. Helsinki 1947). Harminckét szöveg kapott itt helyet, valamint négy varázsnak Castrén gyűjtéséből (M.A. Castrén–T. Lehtisalo, Samojedische Sprachmaterialien. MSFOu. 122. Helsinki 1960).

Az osztják versek műfordítását T. Lovas Rózsa készítette, a prózai szövegeket maga a szerző. A fordítások szövegűek, őrzik az eredeti stílus sajátosságait (ismétlések, figura etimológicák), de nyelvezetük olvasmányos, gördülékeny. A népköltészeti szövegek a könyv első részében elmondottaknak illusztrációi. A lapalji jegyzetek minden esetben utalnak az összefüggésekre.

Ismeretes, hogy Vértes Edit minden munkájára az adatok feltétlen tisztelete, a filológiai pontosság jellemző. Ebben a művében sem tagadhatja meg magát. A könyv műfajából következik, hogy szinte minden adat származási helye azonosítható. Ezt az azonosítást Vértes Edit maga végzi el azzal a példásan akkurátus jegyzetelési módszerrel, melyet könyvében alkalmaz. Az egyes fejezetcímekhez tartozó lábjegyzetekben utal a témával kapcsolatos összes forrásra a lapszám megjelölésével, de a fejezeteken belül is jegyzetekkel látja el az egyes megállapításokat. Ezt természetesen nem lehet a végletekig vinni. Azt hiszem, Vértes Edit megtalálta azt a kényes egyensúlyt, mely a filológiai pontosság és az olvashatóság között lebeg. Nemcsak hiteles ismeretterjesztés ez a könyv, hanem a további kutatást megkönnyítő alpmű is, mely a kutatókat megkíméli az időrabló cédulázástól. S mivel a jelenségek a mitológiában is szervesen összefüggenek egymással, nem lehet pl. istenekről beszélni a kultuszuk nélkül vagy világképről kozmogóniai elképzelések nélkül, a szerző a könyvön belül is számos utalással él.

A következőkben a mű néhány egyenetlenségére hívom fel a figyelmet.

A felhasznált forrásokból is látható, hogy az obi-ugor anyag jóval meghaladja a szamojéd anyag mennyiségét. Az egyes témákat a szerző obi-ugor adatok alapján fejt ki, a szamojéd adatok csak kiegészítésül szolgálnak. A szamojéd pedig elsősorban nyenyecet jelent, vagy Kai Donner nyomán szölkupot. Enyec jelenségekre ritkábban utal a szerző, a nganaszanokról pedig alig esik szó. Pedig ha Vértés Edit felhasználta Dolgihnak az enyec mitológiával és folklórral foglalkozó köteteit, akkor nganaszan meséit is figyelembe vehette volna (Mifologicseszkije szkazki i isztoricseszkije predanyija nganaszan. Moszkva 1976), vagy legalább azokat, amelyek magyarul is megjelentek a Finnugor-szamojéd (uráli) regék és mondák című antológia II. kötetében (Budapest 1984. 227–272). Egy-egy utalás erejéig ki lehetett volna térni a föld keletkezésével, a bálványok eredetével kapcsolatos, a többiektől eltérő hiedelmekre, vagy Nyikolka isten – Szent Miklós szerepére, aki „minden élőlény apja”.

Az újabb források használata egyébként is esetleges. A szovjet kutatásokra csak Dolgihnak a már említett művei alapján hivatkozik, valamint két szerzőre utal (A.A. Popovra és G.O. Verbovra, de nevük megjelölése nélkül), akik a Diószegi Vilmos által szerkesztett Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker című tanulmánykötetben publikáltak (Budapest 1963). Két esetben hoz olyan információt, mely valószínűleg Zoja Szokolovának a Das Land Jugorien című könyvéből származik (Moszkva–Lipcse 1982). Egységeesebb lett volna a mű, ha a szerző ezeket a hivatkozásokat kihagyja, s valóban azt nyújtja, amit ígér: a századforduló hiedelmvilágának leírását.

Mivel a szerző csak írott forrásokon alapuló információkat közöl, az olvasóban az a téves képzet alakulhat ki, hogy az ősi hit gyakorlását csak a papok üldözték, s az egyház háttérbe szorulásával szabad út nyílt a bálványok tiszteletére. Valóban, jobbára csak szóbeli információink vannak arról, hány sámán került börtönbe, vesztőhelyre a szovjet-hatalom hetven éve alatt, hány áldozati helyet dúltak föl vagy ideológiai megfontolásból, vagy csupán rablási szándékkal. Mindezt a pusztítást nem lehet, vagy ma még nagyon nehéz dokumentálni, így a könyvbe a csonka igazság került.

Az olvashatóság és a terjedelem miatt tett engedmény az, hogy a szerző nem süríthetett bele minden adatot könyvébe. Személyes tapasztalataimtól indítva két adat hátterét próbáltam felderíteni.

Könyve 80. oldalán a házi szellemekről szólva Vértés Edit elmondja, hogy az obi-ugorok házi bálványait a lakás szögletében tartják, a nomadizáló szamojédok pedig az ún. szellemszánon. Mivel a tremjugáni réntartó osztjákoknál magam is láttam ilyen szent szánokat a sátor mögött, megörültem, hogy esetleg új információval gazdagodhat a mitológiai irodalom. A biztonság kedvéért azért fellapoztam Karjalainen Jugralaisten uskonto című, már említett könyvét. A 146. oldalon Karjalainen arról tudósít, hogy a tremjugáni osztjákok, s azok az északi osztjákok is, akik évszakonként váltogatják lakóhelyüket, külön erre a célra használatos rénszarvasszánon őrzik házi bálványait. Tehát nem a nemzetiségtől, hanem az életmódtól függ, hogy hol tartják a házi szellemeket.

Hasonló gondolatot támadt, amikor az elejtett medve képének fába véséséről olvastam. Ez Vértés Edit könyvében két helyen is előfordul. Az egyik összefüggésben (154) a szerző az irtisi osztjákoknak tulajdonítja ezt a szokást, máshol pedig (177) a voguloknak. Ilyen sikeres medvevadászatra utaló jelet az évszám, a vadászok és a kutyák számának megjelölésével én a Nagy-Jugán mentén láttam. Karjalainen ezt a jelenséget könyvének 386. oldalán, a Vértés Edit által is hivatkozott helyen említi, de mint a kondai és a vaszjugáni osztjákok szokását, s utal rá, hogy más forrás a vogulok körében elterjedt szokásként ismeri.

Mindez mitsem von le a könyv értékéből, csupán egyrészt arra figyelmeztet, hogy az egyes kérdések iránt komolyan érdeklődők nem kerülhetik meg az eredeti források használatát, másrészt pedig, hogy az anyaggyűjtést korántsem lehet befejezettnak tekinteni.

Egy terminológiai következetlenségre nem találok magyarázatot. A szerző a szamojéd népek közül kettőt (enyec, szölkup) a belső nevén emleget, kettőt pedig (jurák, tavigi) a külső nevén. A mai magyar finnugrisztikában viszont mindegyik esetben az önnevezést használjuk, tehát nyenyecokról és nganaszanokról beszélünk. Ez a két szó még

utalásképpen sem fordul elő a könyvben. Nem lenne ez probléma, ha a könyv nem tartana igényt a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is. Úgyis elég sok zavart okoz a fejekben, hogy majdnem minden uráli népnek két elnevezése van, ez a felemás szóhasználat további félreértésekre adhat okot.

Befejezésül csak megismételni tudom a már fentebb hangsúlyozottakat: a finnugrisztika és a folklorisztika, az egyetemi oktatás és a nívós ismeretterjesztés igen fontos kézikönyve lesz a most ismertetett mű.

CSEPREGI MÁRTA